

УДК 341.1

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВА РАДИ ЄВРОПИ

Євген ПОПКО,

аспірант кафедри порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

SUMMARY

This article analyzes the development of the legal system of the Council of Europe. The author has studied the basic trends of the development of the organization's law. He presented the conclusions on the significance of the formation of the Council of Europe and its legal system for Ukraine and Europe. Particular attention is paid to the legal standards of the Council of Europe.

Key words: Council of Europe, Council of Europe law, the legal system of the Council of Europe, the European legal space, legal standards of the Council of Europe.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено аналізу розвитку правової системи Ради Європи. Автором досліджено основні тенденції розвитку права організації. Представлені висновки про значення становлення самої Ради Європи та її правової системи для України та Європи. Особлива увага приділена правовим стандартам Ради Європи.

Ключові слова: Рада Європи, право Ради Європи, правова система Ради Європи, європейський правовий простір, правові стандарти Ради Європи.

Постановка проблеми. Рада Європи (РЄ), заснована в 1949 р., є найстарішою політичною міжнародною організацією, якій долею було визначено з часом набути загальноєвропейського масштабу та зайняти особливо важливе, ключове місце у процесі розвитку й інтеграції Європи. Заснована на принципах верховенства права, захисту прав людини та плюралістичної демократії, Рада Європи об'єднує 47 держав-членів, охоплюючи майже весь європейський континент.

Правова система Ради Європи сформувалась за більше ніж шістдесятирічний період її діяльності. В основі формування правової системи Ради Європи лежать загальноєвропейські закономірності розвитку, інтеграційні та інші процеси, пов'язані з упровадженням у практику ідеї «єдиної стабільної Європи». Формування правової системи Ради Європи відбувалося під впливом як романо-германського, так і англо-американського типу правової системи, а також відповідно до принципів міжнародного універсального права. М.М. Гнатівський наголошує на ролі РЄ в цьому процесі: «Рада Європи надає великого значення гармонізації права його членів у різних областях, що входять у сферу компетенції організації. Досягається це шляхом прийняття відповідних норм та стандартів як рекомендаційного характеру (резольції, рекомендації, декларації), так і юридично обов'язкового (конвенції, угоди, протоколи)» [1]. Рада Європи займається проблемами розвитку демократії шляхом співробітництва в основних питаннях правового, соціального й економічного розвитку, місцевого й регіонального самоврядування, навколишнього середовища, охорони здоров'я, освіти, культури, спорту, молоді тощо. На створення європейського правового простору

спрямована діяльність РЄ з виконання міжурядових програм міжнародного співробітництва, які приймаються нею ще з 1949 р. («Demos-thenes», «Themis», «LODE»); важливим аспектом діяльності Ради Європи зі створення європейського правового простору є здійснення постійного моніторингу та контролю за виконанням державами-членами своїх зобов'язань [2].

Проте найбільших здобутків РЄ досягла у сфері захисту прав людини, що дало змогу дослідникам визначити право РЄ як «європейське право в галузі прав людини» [3], основою якого справедливо вважається Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р.

Узагалі в українській науці різним аспектам правової діяльності РЄ присвячено численні праці вітчизняних науковців як М.М. Антонович, В.Г. Буткевича, В.Н. Денисова, В.В. Мицика, В.І. Муравйова, П.М. Рабінювача, О.В. Святун, А.Л. Федорової, С.В. Шевчука, О.М. Шпакович, М.М. Гнатівського тощо. Однак на сьогодні питання розвитку правової системи РЄ та основні його тенденції залишаються малодослідженими, тому мають теоретичний і практичний інтерес.

Виклад основного матеріалу. Із моменту свого заснування інституту РЄ активно співпрацювали з метою створення правових механізмів для реалізації цілей і завдань, визначених у Статуті. На сьогоднішній день було розроблено та прийнято більше 200 договорів. Слід відмітити, що різні договори Ради Європи по-різному сприяють формуванню єдиного спільного правового простору. Одні з них є основоположними, фундаментальними для розвитку європейського правового простору, інші вирішують суто технічні питання, треті втратили чинність або ще не набули чинності [4].

Поряд із забезпеченням захисту прав людини завданням Ради Європи є гармонізація правових систем Європи на основі правових стандартів, створених у межах організації.

Офіційні документи Ради Європи не дають визначення поняття «європейські правові стандарти», однак їх часте вживання зустрічається в документах статутних органів РЄ, окремих конвенціях і пояснювальних доповідях до них, у практиці Європейського суду із прав людини, в юридичній літературі, де подається доволі широке трактування цього поняття.

Поняття «стандарт» потребує встановлення змісту цієї категорії. Розуміння стандарту як правової категорії, що визначає вихідну точку для розвитку норм, проте не породжує при цьому чітких прав та обов'язків [5], є можливим. Більш ґрунтовне і повне визначення стандартів Ради Європи пропонує З.Б. Демичева, стверджуючи, що правові стандарти Ради Європи – це комплекс європейських договірних норм, що стосуються безпосередньо реалізації принципів і цілей організації, порушення яких, як і інших міжнародно-правових норм, пропонує міжнародно-правову відповідальність, характер якої визначається самими учасниками тієї чи іншої конвенції, укладеної в межах Ради Європи [6].

Практика Ради Європи, на основі якої впроваджуються правові стандарти, свідчить про наявність як обов'язкових стандартів, так і стандартів, що мають рекомендаційний характер. Обов'язкові правові стандарти знаходять своє вираження у правових нормах, що зобов'язують до належної поведінки. Саме цей аспект стандартів багато в чому визначає загальний напрямок розвитку правової системи, оскільки за своєю природою такі норми належать до норм-принципів, а отже, мають установчий характер.

Стандарти можуть бути універсальними й регіональними. Слід відмітити, що регіональні стандарти можуть іти далі універсальних, бути більш широкими, конкретними. У деяких випадках допускаються ті чи інші обмеження прав і свобод, про які йде мова в окремих стандартах [7]. На практиці під стандартами РЄ розуміється сукупність обов'язкових вимог, рекомендацій, що містяться в нормативних актах, міжнародних договорах, укладених державами-членами РЄ.

Рада Європи, як слушно зазначають автори колективної монографії «Європейські правові стандарти та їх імплементація в українське законодавство», встановлює насамперед стандарти в гуманітарній сфері (щодо захисту прав людини, охорони довкілля, конституційного права), що зумовлено цілями та метою її функціонування [8]. Поняття міжнародних, зокрема *європейських, стандартів прав людини* передбачає комплексне формування змісту міжнародно-правового зобов'язання в галузі прав людини. Як визначає Н.М. Раданович, європейські стандарти прав людини можна

розглядати як систему певних моделей прав людини, які відображають основний зміст та обсяг цих прав і визнаються європейською спільнотою [9].

Як уявляється, європейські стандарти у сфері прав людини стали формуватися на основі відповідних норм базового європейського документу із прав людини – Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. Однак зрозуміло, що зміст прав людини, передбачених Конвенцією, розвивається у прецедентній практиці Європейського суду із прав людини. Правова система, створена на основі Європейської Конвенції про захист прав людини, являє собою *sui generis* феномен, аналогів якому у світі сьогодні не існує. Права, гарантовані положеннями Конвенції, стали європейськими стандартами у сфері захисту прав людини.

Уявляється слушною точка зору С.А. Горшкової [10], яка зазначає, що поняття «стандарти Ради Європи» є ключовим для розуміння права РЄ. Стандарти Ради Європи встановлюються шляхом комплексної дії всіх основних актів РЄ (конвенції, рекомендації, резолюції), які мають юридичну силу, в тому числі і практика Європейського Суду із прав людини, та є основою для відповідних змін права держав-членів РЄ.

Існує точка зору, згідно з якою право Ради Європи – комплексне й багатогранне явище, що склалось у другій половині ХХ ст. як система норм і принципів, які регулюють міжнародний захист прав та основоположних свобод. С.А. Глотов обмежує це поняття рамками конвенційних норм РЄ, визначаючи його як регіональне право, що поширюється на територію європейських держав [11]. С.А. Глотов характеризує правову систему РЄ як сукупність юридичних норм, до якої належать норми обов'язкового й рекомендаційного характеру та офіційні джерела РЄ. Г.М. Даниленко займає аналогічну позицію та вважає, що європейське право у сфері захисту прав людини є галуззю міжнародного права захисту прав людини [12]. В.С. Мармазов та І.С. Піляєв звузили поняття правової системи Ради Європи до «сукупності принципів і норм, що містяться в Європейських конвенціях і регулюють, відповідно, відносини між державами-учасниками цих конвенцій» [13]. Таким чином, зазначені автори звужують і саме поняття правової системи до змісту понять системи права та галузі права.

М.М. Гнатовський розглядає право РЄ як складову європейського правового простору, визначаючи його як сукупність норм і стандартів, що містяться в конвенціях Ради Європи, рішеннях Європейського Суду із прав людини, рекомендаціях Комітету Міністрів, а також механізмів їх реалізації з метою зближення на їхній основі правових систем держав-учасниць. У такому розумінні право Ради Європи є важливою складовою європейського правового простору [14].

Як слушно зазначає І.С. Піляєв, на відміну від права Європейського Союзу, основним предметом регулю-

вання якого були й залишаються насамперед економічні відносини (хоча до них додаються нині і права людини, і спільна міграційна політика, і внутрішні справи та багато іншого), право Ради Європи спрямоване передусім на людину, реалізацію її політичних, юридичних, соціальних, економічних, культурних прав і свобод [15].

Необхідно погодитися з І.С. Піляєвим, який дає наступне визначення праву Ради Європи: «Право Ради Європи – це сукупність принципів і норм, що містяться в європейських конвенціях і регулюють, відповідно, відносини між державами-учасниками» [16].

На думку С.А. Глотова, право РЄ слід розглядати як «багатогранне явище, як галузь міжнародного права, яка має свій предмет і методи регулювання, внутрішні закономірності розвитку, як наднаціональну систему правових норм, обов'язкових до виконання у державах-членах Ради Європи» [17].

Ґрунтовне дослідження правової системи Ради Європи здійснила А.Є. Санченко. Вона пише: «Право РЄ: 1) є складовою європейського (міжнародного регіонального) права, а відтак і складовою міжнародного універсального права; 2) характеризується всіма системними ознаками останнього – базується на універсально-правових принципах, складається з інститутів, галузей, норм і звичаїв; 3) створюється повноважними суб'єктами міжнародного права; 4) має чітко визначений предмет та об'єкт. Водночас воно має особливості, що пояснюються об'єктною сферою його регулювання, визначеною ст. 1 Статуту РЄ, колом учасників – суб'єктів, та регіоном розповсюдження і дії його норм» [18, с. 30].

Об'єктом права РЄ є права людини, верховенство права, плюралістична парламентська демократія, соціальна злагодженість. Зазначені спільні цінності є елементами системи права РЄ та відіграють роль інститутів цього права і принципів засад, які поряд з основними принципами міжнародного права створюють ідеологічне підґрунтя для його (права РЄ) функціонування й розвитку, є критеріями законності дій її держав-членів, виражають комплекс загальнолюдських цінностей тощо.

Право Ради Європи можна охарактеризувати складною системою правових норм, частину яких становлять норми міжнародного права, закріплені в Установчому договорі (Лондонський договір) та у Статуті РЄ, в угодах про приєднання нових держав до РЄ, конвенціях, укладених Радою Європи з іншими суб'єктами міжнародного права, а також норми, закріплені в інших актах інституцій РЄ. Міжнародно-правові документи РЄ – конвенції, хартії, рекомендації – регулюють відносини, що належать до сфери статутної компетенції РЄ. Як правило, в документах РЄ передбачається також жорсткий механізм контролю (моніторингу) за виконанням зобов'язань, взятих на себе державами-учасниками.

Правова система Ради Європи здійснює суттєвий вплив на такий глобальний юридичний процес як міжнародна взаємодія національних правових си-

стем. Формами такої взаємодії може бути створення спільного юридичного режиму (наприклад, у сфері аудіовізуального та кіновиробництва), визнання рівного обсягу прав суб'єктів (роботодавців, працівників), ухвалення єдиних стандартів (наприклад, у сфері охорони здоров'я, освіти), вирівнювання прав на соціальне забезпечення (щодо виплати пенсій, допомоги тощо), визнання юридичних документів (дипломів про освіту тощо), запровадження спрощеного порядку (набуття громадянства, надання візи), укладення договорів про правове співробітництво або правову допомогу, надання рівного юридичного захисту суб'єктам цивільного обігу, встановлення рівних обов'язкових юридичних вимог, розробка й застосування процедур погодження правових актів, обмеження правових пільг і стимулів, що надаються національним суб'єктам порівняно з аналогічними суб'єктами держави-партнера, спільне визнання (розробка, прийняття) міжнародно-правових документів (декларацій, пактів, конвенцій тощо) та деякі інші. Як пишуть М.М. Гнатовський та Д.І. Кулеба, «магістральними» напрямками гармонізації внутрішньодержавного права в Європі сьогодні є захист прав людини, забезпечення демократичного розвитку та економічне співробітництво [19].

Характерними рисами й особливостями правових норм, що застосовуються в межах права Ради Європи та діють у сфері організації зовнішньої політики як самої РЄ, так і держав-членів та їх міжнародних відносин, є наступні:

1) такі норми створюються на основі відповідних договорів, що укладаються в межах РЄ та мають «за загальним правилом конвенційний характер» [20];

2) такі правові норми мають особливий правовий режим. За своїм характером і методами реалізації вони належать до норм міжнародного, а не національного й регіонального права. У процесі формування й реалізації переважної їх більшості покладено принцип узгодженості волі сторін;

3) в актах РЄ містяться норми не лише рекомендаційного, а й імперативного характеру;

4) норми права, які опосередковують відносини в межах РЄ, є, як і всі правові норми, обов'язковими за своїм характером, однак не мають прямої дії, автоматично не інтегруються до національних правових систем держав-членів, якщо інше не передбачене національним законодавством, а також не підлягають прямому застосуванню національними судовими установами за відсутності відповідних процедур та актів імплементації;

5) суб'єктами правовідносин, що виникають у межах права РЄ, можуть бути держави-члени, відповідні інститути РЄ, а також фізичні особи;

6) у сучасних умовах зростає роль загальних (загальноновизнаних) норм, що містять загальнообов'язкове правило поведінки (відповідно, зростає й кількість приписів прямого регулювання). Водночас саме абстрактний,

універсальний характер норм, що фіксуються в таких міжнародних договорах як конвенції, дає можливість найбільш ефективно їх виразити саме в таких приписах;

7) характерною особливістю правових норм Ради Європи є способи та форми об'єктивізації норм назовні; як правило, це міжнародно-правові договори та рішення Європейського Суду із прав людини.

До того ж слід відмітити й таку тенденцію розвитку права РЄ, на яку звертає увагу А.Є. Санченко: «Останніми роками відзначається тенденція впливу правового регулювання ЄС на право РЄ» [18]. Про це свідчать наступні факти. Зокрема, Другий додатковий протокол до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 р. багато в чому повторює положення Шенгенської конвенції та Конвенції про взаємну правову допомогу у кримінальних справах між державами-членами ЄС. В основу Конвенції РЄ про інформаційне та правове співробітництво, що стосується «Служб інформаційного суспільства», були покладені директиви ЄС. Таким чином, досягнуто поширення положень цих директив і конвенцій фактично на всі держави-сторони даних договорів РЄ.

Права людини становлять невід'ємний компонент права Ради Європи, як і права в цілому. Концепція захисту прав людини в Європі утверджувалася поступово й сьогодні не викликає сумнівів. Їх існування поза правом і без права неможливе, як і саме право немислиме без прав людини. Це явище однієї сутності. У наш час питання щодо статусу особи, захисту прав і свобод людини і громадянина стають пріоритетними, що у свою чергу веде до підвищення необхідності їх уніфікованого регулювання.

Правову базу Ради Європи доповнюють численні резолюції й рекомендації, які Комітет Міністрів адресує державам-членам. Хоча такі рекомендації є політичними документами, що не мають правової сили конвенцій, однак вони відіграють неабияку роль в узгодженні спільних європейських позицій з актуальних проблем, що стосуються інтересів усіх країн європейського континенту. У цілому кожен рік Комітетом Міністрів приймаються тисячі декларацій, резолюцій і рекомендацій [21].

Акти, що приймаються в межах компетенції органів РЄ, виступають складовою частиною особливих правових систем: регіональних – права ЄС та права РЄ; субрегіональних, об'єднаних спільним характером прийнятих рішень, – так зване «модельне право». Крім того, вони виступають складовою й такого явища як внутрішнє право міжнародних організацій.

Що стосується найсвіжіших документів, які приймалися у межах Ради Європи, то ми можемо згадати дві Конвенції:

– Конвенція Ради Європи щодо запобігання та боротьби з насильством щодо жінок та насильством у сім'ї (від 2011 р.), яка відкриває шлях для створення

нормативно-правової бази на загальноєвропейському рівні для захисту жінок від усіх форм насильства, а також запобігання, переслідування й викорінення насильства щодо жінок та побутового насильства. Конвенція також встановлює спеціальний механізм контролю («GREVIO») з метою забезпечення ефективного здійснення її положень Сторонами;

– Конвенція Ради Європи з контрафактної медичної продукції та аналогічної злочинної діяльності, що представляє загрозу для охорони здоров'я (від 2011 р.), яка зобов'язує держав-учасниць встановити кримінальну відповідальність за виробництво фальсифікованої медичної продукції; поставку, пропозицію про поставку й торгівлю підробленою медичною продукцією; фальсифікацію документів; несанкціоноване виготовлення або поставку медичної продукції, а також виведення на ринок медичного обладнання, що не відповідає необхідним вимогам (або подібні злочини).

Конвенція служить основою для налагодження співпраці на національному та міжнародному рівні в різних адміністративних сегментах. У ній передбачені заходи, спрямовані на координацію зусиль на національному рівні, заходи з попередження порушень у державному та приватному секторі, а також заходи щодо захисту прав потерпілих і свідків.

Одним із сучасних аспектів розвитку права РЄ є реформування контрольного механізму європейської Конвенції із прав людини, яка відбувається завдяки прийняттю 14, 15 та 16 Протоколів до Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. Так, Протокол № 15 від 2013 р. вводить такі зміни (нововведення) до тексту Конвенції:

– до Преамбули Конвенції додано посилання на принцип субсидіарності та доктрину свободи розсуду;

– строк звернення до ЄСПЛ скорочено з шести місяців до чотирьох;

– внесено зміну до критеріїв прийнятності, що стосується ситуації, коли «заявник не поніс значної шкоди»: із ч. 3 п. «b» ст. 35 виключається положення про можливість звернення до ЄСПЛ, якщо справа громадянина, який не постраждав значно, «не була належним чином розглянута внутрішньодержавним судом»;

– виключається право сторін заперечувати проти передачі справи на розгляд Великої палати ЄСПЛ;

– верхня вікова межа для суддів ЄСПЛ замінюється на верхню вікову межу для кандидатів на посаду судді – пропонується, що кандидатом у судді може стати громадянин не старше 65 р. на день запиту Парламентською Асамблеєю Ради Європи списку кандидатів [22].

Протокол № 16 дозволяє верховним судам і трибуналам Високої Договірної Сторони на свій розсуд запитувати Європейський суд із прав людини про консультативні висновки щодо принципових питань, що належать до тлумачення або додержання прав і свобод, визначених у Конвенції та протоколах до Конвенції.

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що право РЄ динамічно розвивається, нині ця міжнародна організація цілеспрямовано працює над удосконаленням системи своєї діяльності та зростанням впливовості її права. А.Є. Санченко зазначає: «Слід визнати, що Україна має тривалий досвід членства в РЄ, якого вона набула 1995 р., та в інших міжнародних міждержавних організаціях, зміцнила і значно реформувала правову науку, розвинула законодавство, що відповідає принципам і нормам міжнародного права та є частиною європейського правового простору. Тому Україна повинна більш глибоко вивчати теоретико-правові основи права РЄ, продуктивно випрацювати ідеї загальноєвропейського рівня щодо його місії та вдосконалення і пропонувати їх європейському суспільству і світовій спільноті, впливаючи на розвиток доктрини й норм європейського – міжнародного регіонального та міжнародного універсального права» [23].

Завдяки своєму інтелектуальному й соціально-економічному потенціалу, а також географічному розташуванню наша держава повинна бути одним з основних партнерів у міжнародних відносинах. Успіх залежить від багатьох факторів, не останнім серед яких є ефективна гармонізація національних правових норм із нормами міжнародного права і права Ради Європи зокрема. Міжнародна репутація України неподільно пов'язана з її членством у Раді Європи як міжнародній організації, що авторитетно забезпечує створення й функціонування європейських правових норм у сфері всебічного захисту прав людини, демократії та верховенства права.

Список використаної літератури

1. Гнатівський М.М. Європейський правовий простір. Концепція та сучасні проблеми / М.М. Гнатівський ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. – К. : ВД «Промінь», 2005. – С. 90–91.
2. Там само. – С. 97.
3. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини. – К., 1998. – С. 2.
4. Бенуа-Ромер Ф., Клебес Г. Право Ради Європи: прямуючи до загальноєвропейського правового простору. – К. : К.І.С., 2007. – С. 22.
5. Patterson D.M. Philosophy of Law and Legal Theory: an Anthology / D.M. Patterson. – Oxford : Wiley-Bleekwell, 2003. – P. 266.
6. Демичева З.Б. Правові стандарти Совета Европы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. – М. : РГБ, 2006. – С. 45.
7. Там само. – С. 310.

8. Європейські правові стандарти та їх імплементація в українське законодавство / за ред. акад. НАПрН України О.В. Зайчука. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2013. – 546 с.

9. Раданович Н. Європейські стандарти прав людини: поняття, структура, джерела формування // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матер. XIII регіон. наук.-практ. конф. (8-9 лютого 2007 р.). – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2007. – С. 69–71.

10. Горшкова С.А. Стандарты Совета Европы по правам человека и российское законодательство. – М. : НИМП, 2001. – С. 11.

11. Глотов С.А. Конституционно-правовые проблемы сотрудничества России и Совета Европы в области прав человека. – Саратов, 1999. – С. 113.

12. Даниленко Г.М. Международная защита прав человека. – М. : Юристъ, 2000.

13. Мармазов В.Є., Піляєв І.С. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції. – К. : ВД «Юридична книга», 2000. – С. 124–126.

14. Гнатівський М.М. Європейський правовий простір. Концепція та сучасні проблеми / М.М. Гнатівський ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. – К. : ВД «Промінь», 2005. – С. 95.

15. Піляєв І.С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі : монографія. – К. : ВД «Юридична книга», 2003. – 436 с.

16. Там само. – С. 145.

17. Глотов С.А. Конституционно-правовые проблемы сотрудничества России и Совета Европы в области прав человека. – М., 1999. – С. 18.

18. Санченко А.Є. Acquis Ради Європи у системі європейського права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / А.Є. Санченко ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2011.

19. Гнатівський М., Кулеба Д. Роль регіональних міжнародних організацій у правовій інтеграції держав Європи: теорія і практика // Український часопис міжнародного права. – 2004. – № 1. – С. 36–45.

20. Европейское право / рук. авт. колл. и отв. ред. Л.М. Энтин. – М., 2004. – С. 51.

21. Політико-правові аспекти діяльності Ради Європи : навч. посібник / Л.Г. Заблоцька, А.Л. Федорова, Т.І. Шинкаренко. – К. : Фенікс, 2007. – 224 с.

22. Бурков А., Дегтярев К. Реформа Европейского Суда по Правам Человека: QueVadis? // Журнал конституционализма и прав человека. – 2013. – Июль. – № 2. – С. 27–.

23. Санченко А.Є. Загальні теоретико-правові характеристики права Рада Європи // Журнал Всеукраїнської громадської організації «Майбутнє країни». – 2011. – № 3. – С. 313–319.